

Recerca i transferència de la guerra aèria durant la Guerra Civil Espanyola (1936-1939)

Ramon Arnabat Mata

Universitat Rovira i Virgili. Grup de recerca ISOCAC
ramon.arnabat@urv.cat

Resum

Entre els anys 2007 i 2010 va funcionar l'Estació Territorial de Recerca del Penedès–Forces Aèries de la República Espanyola (ERTP-FARE), amb l'objectiu d'estudiar la guerra aèria; és a dir, els aeròdroms republicans i els bombardejos aeris franquistes durant la Guerra Civil Espanyola (1936-1939), tot prenent com a exemple l'anomenat Vesper de la Gloriosa (Alt i Baix Penedès). Durant la recerca es van fer interaccionar la història i l'arqueologia, i, en la transferència del coneixement obtingut, la museologia, la pedagogia i la didàctica. El resultat final es pot veure en el Centre d'Interpretació de l'Aviació Republicana i la Guerra Aèria (CIARGA), situat a Santa Margarida i els Monjos (Catalunya).

Paraules clau: aviació, aeròdroms, guerra aèria, Segona República, Guerra Civil Espanyola, museografia, arqueologia, història, patrimoni.

RESEARCH AND TRANSFER OF THE AERIAL WAR DURING THE SPANISH CIVIL WAR (1936-1939)

Abstract

Between 2007 and 2010 the Penedès Territorial Research Station - Spanish Republican Air Force (ERTP-FARE) conducted research into the aerial conflict during the Spanish Civil War (1936-1939) in the Penedès region, in particular the republican airfields collectively known as the Vesper de la Gloriosa and the bombing raids by Franco's forces. The research combined history and archeology and resulted in the

transfer of the knowledge obtained through museology, pedagogy and didactics. The end result can be seen in the Centre for the Interpretation of Republican Aviation and the Aerial Conflict (CIARGA) located in Santa Margarita i els Monjos (Catalonia).

Keywords: aircraft, airfields, aerial conflict, Spanish Republic, Spanish Civil War, museology, archeology, history, heritage.

Presentació

La recerca històrica, arqueològica i patrimonial en els espais que ocuparen els antics aeròdroms republicans del Penedès, coneguts com el Vesper de la Gloriosa, en particular, i sobre la guerra aèria durant la Guerra Civil Espanyola, en general, va ser realitzada per l'Estació Territorial de Recerca del Penedès (ETRP), en col·laboració amb investigadors de la Universitat de Barcelona, la Universitat Rovira i Virgili i l'Institut d'Estudis Penedesencs, entre el 2007 i el 2010 (Arnabat i Hernández, 2011). Combinar la recerca històrica, arqueològica i patrimonial ha facilitat l'aproximació interdisciplinària a una temàtica que cada cop desperta més interès arreu del món: els conflictes i el patrimoni bèl·lic contemporanis (Black, 2004; Creveld, 2008; Hernández, 2007; Keegan, 1995; Knutsen, 1987; Morillo, 2006; Moshenca, 2006 i 2009; Rojo, 2010; Whiteclay, 1991, i Arnabat i Rojo, 2016).

Tot i que els estudis històrics de la Guerra Civil Espanyola han estat nombrosos durant els darrers quaranta anys, sovint s'han centrat en els aspectes polítics. En canvi, els temes relacionats amb l'àmbit militar, que no militarista, tan sols darrerament han començat a despertar l'interès en la comunitat historiogràfica, més enllà dels historiadors militars (Arnabat i Hernández, 2011; González-Ruibal, 2009, i Arnabat, 2009c i 2017). En qualsevol cas, els aspectes relacionats amb la guerra aèria segueixen sent temes força desconeguts, malgrat la importància decisiva que van tenir en el desenvolupament del conflicte i en el seu desenllaç final.

Sovint, l'interès sobre la guerra aèria s'ha centrat en un aspecte molt concret: els bombardejos aeris (Albertí i Albertí, 2004; Armanegou, 2008; Domènech i Zanobi, 2009; Infesta i Coll, 1998; Poblet, 2005; Solé Sabaté i Villarroya, 1996 i 2003; Villarroya, 1999; Villarroya i Pujadó, 2002, i Villarroya, Lo Cascio i Olivera, 2008). Però, per comprendre globalment la qüestió, cal analitzar les dinàmiques i les estratègies de les dues forces aèries: les republicanes i les franquistes, en el marc de la primera guerra contemporània en què desapareixen les línies divisòries entre front i rereguarda, i en aquest fet l'aviació hi va tenir un paper fonamental (Arnabat, Gesalí i Íñiguez, 2009; Contel, 2008; García, 2008; Gesalí, 2008a i 2008b; Íñiguez, 2002, 2008 i 2010; Arnabat, Cabezas, Gesalí i Íñiguez, 2011; Gesalí i Íñiguez, 2009 i 2012; Arnabat i Íñiguez, 2013, i Arnabat, 2009). Ens manquen encara força estudis de base per assolir un

panorama prou clar del que va ser i va significar la guerra aèria. I per afrontar els nous reptes calen estudis seriosos d'equips, necessàriament interdisciplinars, d'historiadors i arqueòlegs. I, ens manca, també, un gran esforç museològic i didàctic per transferir a la societat els coneixements adquirits en aquest camp, de manera que s'integri en el seu saber i en el seu coneixement de la història (Arnabat, 2009; Arnabat i Hernández, 2011: 149-258; Coma i Rojo, 2010; Hernández i Rojo, 2012; Santacana i Hernández, 2005 i 2011; Santacana i Martín, 2010, i Santacana i Serrat, 2005).

Un dels principals problemes que planteja l'estudi de la guerra aèria, en general, i dels aeròdroms de la Guerra Civil Espanyola, en particular, és que la immensa majoria dels antics aeròdroms republicans i dels refugis antiaeris han desaparegut, ja sigui per la recuperació de l'activitat agrícola anterior a la construcció de l'aeròdrom o per la pressió urbanística a la qual han estat sotmesos bona part d'aquests espais històrics.

Els aeròdroms i els refugis antiaeris republicans durant la Guerra Civil Espanyola

Quan parlem d'aeròdroms referint-nos als camps de vol militars de la Guerra Civil Espanyola, hem de ser molt conscients que no tenen res a veure amb el que avui considerem un aeroport. Es tractava, fonamentalment, d'instal·lacions provisionals destinades a l'operativitat dels avions de combat i bombardeig en les operacions al front o la rereguarda.

La majoria dels aeròdroms republicans de la Guerra Civil estaven formats per diversos elements. El terreny de vol (amb una o diverses pistes d'aterratge i enlairament) estava planificat i construït en funció de diverses variables geogràfiques i físiques, com ara la proximitat al front, els vents o les comunicacions. Dins de l'aeròdrom hi havia edificis i altres construccions per vigilar el camp (una «casetta» per dirigir i centralitzar les ordres d'enlairament, polvorins, dipòsits de gasolina, barracons, emplaçaments antiaeris —pocs—, refugis antiaeris, rases i garites). Normalment, les estructures que hi havia fora del camp eren: llocs d'observació situats en enclavaments estratègics, edificis emprats per a tasques de transmissions, senyals d'alarma o d'altres de tractament de la informació, tallers de muntatge d'avions o escoles de pilots o mecànics. En alguns casos, es reaprofitaven antigues cases o masies properes al camp per complir les funcions d'allotjament de pilots, mecànics i soldats, intendència, cos de guàrdia, etc. Quant a les restes d'objectes de la guerra i l'aviació, hi trobem: els avions participants en la guerra (en museus i altres centres), canons i metralladores, projectils i munició, radiogoniòmetres, fonolocalitzadors, telèfons de campanya, telègrafs, estacions de ràdio, indumentària militar, armes personals, màscares antigàs, sistemes d'il·luminació, recipients i altres artefactes. Els refugis antiaeris —tant els construïts en els aeròdroms

republicans com en les ciutats de la rereguarda— són un dels elements materials més abundants que resten de la guerra aèria, i també un dels més estudiats (Arnabat, 2009 i 2017; Besolí, 2004; Gesalí i Íñiguez, 2009 i 2012; Íñiguez, 2007; Pujadó, 1998, 2007 i 2008).

Foto 1. Refugi antiaeri del Serral pertanyent a l'aeròdrom dels Monjos (CIARGA).

Aquests elements patrimonials ens serveixen per conèixer part de les actuacions de les aviacions, el funcionament del camp i de les unitats que s'hi hostatjaven, la vida diària del personal i la seva relació amb els civils dels voltants. L'estudi de cadascun dels elements materials ens permet disposar d'una peça del trencaclosques que ens ha d'ajudar a interpretar els fets, les causes i conseqüències: l'equip humà, els aparells, les infraestructures, els refugis, les pistes de vol, l'activitat, l'organització, la tipologia, la munició... A partir d'aquí, disposem d'elements que, juntament amb d'altres d'obtinguts per la metodologia de l'historiador, ens permeten interpretar la trajectòria de l'aviació i la seva participació en el conflicte.

El Vesper de la Gloriosa

Els quatre aeròdroms inclosos dins el Vesper de la Gloriosa (Els Monjos, Santa Oliva, Sabanell i Pacs) s'emplacen a la plana penedesenca i estan directament relacionats amb els que hi havia al Camp de Tarragona (Valls, el Pla de Cabra, Vilallonga del Camp, Reus i la Pineda) i amb el d'Òdena, a l'Anoia. La denominació: Vesper de la Gloriosa, prové de les memòries del pilot republicà Juan Lario (1973: 254), que anotà:

Me interné en nuestro territorio por la zona comprendida entre Vendrell y Villanueva y Geltrú, dejando a mi derecha Villafranca del Panadés, dirigiéndome a Igualada. La mencionada zona encerraba una gran garantía por la extensa red de aeródromos extendidos por toda la comarca, considerándose como el «avispero» de la «Gloriosa» en zona catalana.

Aquest conjunt d'aeròdroms conforma el que John Schofield (2005: 45-46) anomena *paisatge de conflicte*.

Aquests aeròdroms es construeixen arran de la pèrdua dels situats a l'Aragó i del moviment del front de guerra cap a la província de Lleida. Això va fer que l'aviació republicana es replegués cap a aeròdroms situats a una certa distància del front bèl·lic. Així, des de finals de 1937 fins als inicis de 1939, el Penedès va viure l'arribada de l'aviació republicana i l'establiment de quatre aeròdroms militars, on s'estacionaren algunes esquadilles de caça de primera línia del Grup 26 Polikarpov I-15 (*xatos*) i Grup 21 Polikarpov I-16 (*mosques*). El primer aeròdrom va ser el dels Monjos, estrenat al març de 1938. El segon, el de Santa Oliva, al Baix Penedès, camp important per les seves dimensions i capacitat. El tercer i el quart van ser els de Sabanell i Pacs, ambdós també emprats pels avions de caça republicans (Íñiguez, 2002; Arnabat, 1993; González, 1994; Sancho, 2007, i Vidiella, 2001).

Foto 2. 3a esquadilla de xatos a l'aeròdrom dels Monjos, 1938 (ADAR).

Aquestes importants instal·lacions, construïdes amb la participació de mà d'obra local, tenien també algunes petites edificacions i refugis, a més de les pistes de vol, i van estar actives en diversos moments. Els primers dos períodes puntuals corresponen a l'abril i al maig de 1938, per donar suport a les accions al front de l'Ebre i el Segre. El tercer període correspon a la batalla de l'Ebre (juliol-novembre de 1938) i l'ofensiva de Seròs (novembre de 1938). I el darrer, durant la campanya de Catalunya, del 23 de desembre de 1938 al 15 de gener de 1939.

De la recerca a la transferència

La recerca sobre el Vesper de la Gloriosa (documental, oral, arqueològica i patrimonial) es va plantejar, des de l'inici, com a part d'un projecte més ampli que contemplava difondre'n els resultats per crear debat entre la comunitat científica i la societat, i així poder incorporar les conclusions d'aquest debat a la recerca. D'aquí que es desplegues-

sin diverses iniciatives: un web, exposicions, publicacions, conferències, exposicions i audiovisuals. A més, es van crear dos centres: un de documentació i l'altre d'interpretació de l'aviació republicana i la guerra aèria, i es va elaborar un programa pedagògic sobre el Vesper de la Gloriosa que incorporava uns itineraris històrics i patrimonials pels quatre aeròdroms (Arnabat i Hernández, 2011: 177-258).

En aquesta experiència de difusió de la recerca històrica, de transferència de coneixement, hi ha tingut un paper molt important el web de l'ETRP <www.aviacioiguerracivil.com>. Aquest web està organitzat al voltant de cinc apartats: «Estació Territorial de Recerca Penedès», «Centre de Documentació», «Centre d'Interpretació», «El Vesper de la Gloriosa» i «Notícies». Actualment es troba dins el web <www.ciarga.cat>.

Amb la participació de l'ETRP s'han editat quatre llibres, que conformen la col·lecció Esquadra 11, relacionats amb l'aviació i la Guerra Civil, per tal de donar a conèixer documentació inèdita. Dos dels llibres corresponen a les memòries d'un mecànic (Capellades, 2010) i d'un pilot de la Gloriosa (Ramoneda, 2011), i els altres dos, a l'estudi dels bombardejos franquistes al Penedès i a les comarques de Tarragona i de les Terres de l'Ebre, i als desplegaments dels sistemes de defensa activa i passiva (Arnabat, Cabezas, Gesalí i Íñiguez, 2011, i R. Arnabat i Íñiguez, 2013). També s'ha publicat un conte per difondre-ho entre els infants (López Madrid i Español, 2011).

Foto 3. Portades dels quatre llibres publicats per l'ETRP

Des de l'ETRP i el CIARGA s'han organitzat i ofert nombroses conferències, per al públic en general o per a col·lectius concrets, amb l'objectiu de fer conèixer una síntesi dels resultats de la recerca que s'estava realitzant. Aquestes conferències, que han estat realitzades per Ramon Arnabat i David Íñiguez, són: «Els aeròdroms republicans del Vesper de la Gloriosa», «Els bombardeigs franquistes al Penedès, 1937-1939», «Els bombardeigs franquistes sobre Barcelona: defensa activa i defensa passiva», «Els refugis antiaeris i la defensa de la ciutat de Barcelona», «Atac i defensa de la rereguarda: els bombardeigs franquistes sobre les comarques tarragonines i les terres de l'Ebre» i «Els bombardeigs franquistes a la demarcació de Tarragona i les Terres de l'Ebre».

A partir d'aquest projecte s'han fet dues exposicions:

- «Els bombardeigs franquistes al Penedès, 1937-1939». La va preparar l'ETRP i la van comissariar Ramon Arnabat, David Íñiguez i Daniel Sancho el 2008. Mostra els resultats de la recerca sobre els bombardejos franquistes al Penedès i a Catalunya, i consta de 10 plafons; a més, incorpora cartells a escala 1:1 sobre aquells bombardejos, i també sobre la defensa passiva i l'activa.
- «Ruixats de foc: els bombardeigs franquistes sobre les comarques de Tarragona». La van elaborar el CIARGA i el grup de recerca ISOCAC de la URV (Ideologies i Societat a la Catalunya Contemporània), amb la col·laboració de la Diputació de Tarragona, l'Institut Ramon Muntaner, la Fundació Mútua Catalana i el Centre d'Estudis Vila-secas. I la van comissariar Ramon Arnabat, Ginés Puente, Núria Ribas i Txell Ferré. Consta de 21 plafons i exposa els resultats de la recerca sobre els bombardejos franquistes a les comarques tarragonines i a les Terres de l'Ebre.

També s'ha col·laborat en quatre programes televisius de divulgació històrica i científica, aportant-hi continguts, documentació, imatges, etc.:

- *Què, qui, com* (TV3): «Redibuixant la memòria històrica», capítol dedicat a temes relacionats amb l'aviació i els bombardejos, emès el 6 d'octubre de 2010 (<<http://www.ccma.cat/tv3/alacarta/quequicom/redibuixant-la-memoria-historica/video/3112191/>>).
- *Espais de memòria* (Comunicàlia): «Aeròdroms i aviació republicana en la Guerra Civil», capítol 5è, dedicat als espais patrimonials de l'aviació republicana a Catalunya, coordinat des de l'ETRP i emès per les televisions locals de Catalunya al llarg del 2010 (presentació: <https://www.youtube.com/watch?v=bM_00AdtLfU>).
- *Reportero de la historia* (TVE2; dirigit pel periodista Jacinto Anton): «De la Guerra de Sucesión a la aviación republicana (re-haciendo historia)», emès l'1 de juny de 2013 (<<http://www.rtve.es/alacarta/videos/reportero-de-la-historia/reportero-historia-01-06-13/1849827/>>).
- *Soviètics i espanyols a l'aviació republicana* (TV1 russa; dirigit per Sergey Brilev), dedicat als aviadors catalans, espanyols i soviètics que van lluitar a la Guerra Civil Espanyola i emès al canal Rossiya a l'octubre de 2016 (<<http://www.vesti.ru/doc.html?id=2800080#>>).

Des de l'ETRP també s'han realitzat audiovisuals de creació i producció pròpia, perquè són un mitjà excel·lent per transferir els coneixements a la societat i, a més, permeten de visualitzar els continguts que s'expliquen:

- *El Vesper de la Gloriosa*. Tracta la construcció, el funcionament i l'organització dels aeròdroms del Penedès, i també explica els atacs que van patir, a partir d'imatges d'època i testimonis orals. Realitzat per TN Produccions.
- *El camp d'aviació dels Monjos*. Se centra en l'aeròdrom republicà dels Monjos. Produït per TN Produccions, forma part de la sèrie *Retalls d'Història*, que emet Penedès Televisió: <<https://www.rtvvilafranca.cat/emissio-programa/930955-9688/>>.
- *Els bombardeigs franquistes al Penedès, 1937-1939*. Combina imatges històriques fixes i en moviment amb imatges actuals i entrevistes a diversos penedesencs que patiren els bombardejos franquistes. Dirigit per Ramon Arnabat i Josep Solé Armajach, i produït per Xavier Mitjans i l'ETRP.
- *Ruixats de foc*. Realitzat amb la col·laboració del grup de recerca ISOCAC de la URV i dels Estudis de Comunicació de la URV, combina imatges històriques fixes i en moviment amb imatges actuals, i també inclou entrevistes a diversos testimonis que patiren els bombardejos franquistes a les comarques de Tarragona. Dirigit per Ramon Arnabat i David Íñiguez, i produït i realitzat per Danae López i Miquel Malet.

Foto 4. Documental sobre els bombardejos a les comarques de Tarragona.

El Centre de Recerca i Documentació sobre l'aviació republicana i la Guerra Civil

El Centre de Recerca i Documentació sobre l'aviació republicana i la Guerra Civil (CRD) és un centre de referència. Vertebrada les experiències en l'àmbit històric i patrimonial relacionats amb l'aviació i la Guerra Civil, així com el seu estudi. I també articula les línies d'actuació i els mecanismes sobre la recerca històrica, l'estudi i el tractament del patrimoni de l'aviació republicana i la Guerra Civil Espanyola.

El CRD té la seu a la Biblioteca dels Monjos. El conformen un arxiu, una biblioteca i un espai de gestió i consulta. És obert a tothom, pel que fa a la consulta bibliogràfica especialitzada en aviació republicana i Guerra Civil, i als investigadors acreditats, pel que fa la documentació arxivística: <<http://www.bibliotecasantamargaridaielsmonjos.org/>>.

El fons arxivístic i documental del CRD conserva els documents i les imatges originals i digitalitzades dels diversos arxius consultats, de les adquisicions de bibliografia actual i de l'època realitzada per l'ETRP, i de les donacions de particulars. Tots els documents i llibres estan classificats i són de fàcil localització i accés.

El fons arxivístic i bibliogràfic està format per:

- Documents d'arxiu documental. Els documents es poden consultar a partir d'una base de dades que conté més 700 referències documentals (carpetes) agrupades en 60 unitats d'instal·lació amb documents originals i còpies digitalitzades de documentació històrica. Aquests documents procedeixen d'aportacions documentals privades i de les recerques realitzades pels investigadors del centre en arxius comarcals, nacionals, estatals i estrangers.
- Arxiu gràfic (imatge i so). Diversos fons gràfics sobre l'aviació i la Guerra Civil: col·leccions de fotografies dels bombardejos de Catalunya, imatges de l'aviació republicana arreu de l'Estat (avions, pilots, aeròdroms, serveis auxiliars), una col·lecció de 35 DVD amb testimonis sobre l'aviació i la Guerra Civil, una col·lecció de DVD amb imatges històriques sobre aviació i guerra i algunes pel·lícules que hi estan relacionades. També disposa d'un fons amb de 20 cartells emmarcats a escala 1:1.
- Biblioteca. Més de 700 llibres sobre l'aviació i la Guerra Civil, amb la informació accessible a través d'internet des de les adreces: <http://www.aviacioiguerracivil.com/fons_documentacio.php i <http://sinera.diba.cat/>>.
- Hemeroteca. Consta d'una part històrica, on es recullen les revistes i la premsa de l'època (1936-1939): *ABC*, *Aeronàutica*, *Aire*, *Estampa*, *Der Adler*, *Mundo Gráfico*, *Nueva España*, *Revista d'Aeronàutica*. I d'una part de revistes relacionades amb la història de l'aviació, l'aviació republicana o l'aeronàutica.

Des de l'ETRP-FARE s'han assessorat diversos treballs de recerca que alumnes de Batxillerat han escrit sobre l'aviació i la Guerra Civil. També s'ha proporcionat informació i assessorament a investigadors d'arreu de Catalunya i de l'Estat espanyol que han acudit al Centre.

L'ETRP ha dedicat una part important de la seva tasca a difondre i a transmetre a la societat els coneixements adquirits en la recerca.

El Centre d'Interpretació de l'Aviació Republicana i la Guerra Aèria (CIARGA)

La recerca sobre els aeròdroms i l'aviació republicana sempre es va pensar en clau de socialització, de fer valer el patrimoni que hi estava implicat i de recuperar la memòria històrica. D'una banda, en l'horitzó hi havia la possibilitat d'organitzar itineraris i desenvolupar iniciatives de museïtzació in situ. Per això, es considerava necessari, en el cas del Vesper de la Gloriosa, un equipament central, un centre d'interpretació que esdevingués una referència clara i que vertebrés tot el sistema d'interpretació patrimonial de la zona.

El centre d'interpretació s'endevinava possible, però havia de ser sostenible econòmicament, tant per construir-lo i posar-lo en marxa com per mantenir-lo. Havia de ser un equipament que un ajuntament o una entitat pogués assumir, sempre que hi hagués interès i voluntat política. Es tractava ben bé de pensar un prototip que fos polivalent, barat, ràpid de construir, versàtil quant a la possibilitat de canvis..., i que pogués servir de model per implementar petites instal·lacions museístiques en el territori en època de crisi econòmica. En definitiva, una eina per mantenir el pols de les polítiques culturals, amb inversions sostenibles per a municipis mitjans i el seu entorn.

Amb aquesta perspectiva, va néixer el Centre d'Interpretació de l'Aviació Republicana i la Guerra Aèria 1936-1939, el CIARGA, i la seva evolució conceptual va anar creixent en paral·lel a la recerca. La idea mateixa esdevingué un dels motors de la investigació; és a dir, que aquesta va tenir com a objectiu clar des del primer moment que els resultats s'havien de socialitzar, tot nodrint el mateix centre d'interpretació, sense perdre de vista, en cap moment, els criteris de rigor científic i tractament didàctic de la informació (Coma i Rojo, 2010).

El CIARGA el van impulsar l'Ajuntament de Santa Margarida i els Monjos, l'Institut d'Estudis Penedesencs, DIDPATRI de la UB (Didàctica del Patrimoni, Museografia Comprensiva i Noves Tecnologies) i la Generalitat de Catalunya, a través del Memorial Democràtic i la Direcció General de la Memòria Democràtica, perquè fos un punt de divulgació i socialització del coneixement a l'entorn de la història de l'aviació republicana i del desenvolupament de la guerra aèria durant la Guerra Civil

(1936-1939). Se li va donar tanta importància perquè en aquest conflicte hi va haver les primeres grans batalles aèries del segle xx i s'hi van practicar, per primera vegada, estratègies i tàctiques de la guerra aèria i la guerra total. El CIARGA ha estat el primer centre d'interpretació a l'Estat espanyol centrat de manera exclusiva en les Forces Aèries de la República Espanyola.

Foto 5. CIARGA: imatge general exterior.

Pel que fa a la ubicació del CIARGA, es va optar pel municipi de Santa Margarida i els Monjos per diverses raons: és un dels municipis que serva més restes patrimonials de la guerra aèria (sectors de l'aeròdrom, refugis antiaeris, sala de muntatge de xatos, presó d'aviadors franquistes...) i l'Ajuntament havia mostrat, des de feia temps, un gran interès per recuperar la història i el patrimoni de l'aviació republicana al municipi. Concretament, l'espai físic on s'ubica el CIARGA és l'anomenat Parc de la Memòria, que té uns 850 m² a la zona del refugi antiaeri principal del camp d'aviació dels Monjos, situat davant del mas del Serral i en uns terrenys municipals. D'aquesta manera, el refugi feia sinergia amb el projecte i es convertia en un element museístic més.

El projecte contempla dos espais coberts en forma d'hangar d'uns 160 m² cada un. Un és per al Centre d'Interpretació i l'altre, per a exposicions temporals i per museïtzar un Polikarpov I-15 *Xato* a escala 1:1. Actualment se n'ha realitzat la primera fase, i el Centre d'Interpretació i el refugi antiaeri estan oberts al públic des del 2010 i actuen com a punt de referència dels Espais de Memòria del Penedès i de l'Itinerari del Vesper de la Gloriosa. A l'exterior hi ha dos monuments de la memòria històrica: un dedicat als homes i les dones relacionats amb l'aviació republicana i un altre, a les víctimes dels bombardejos franquistes sobre el municipi. Els dissenys previs i la concepció del CIARGA els van dirigir Francesc Xavier Hernández, Ramon Arnabat i David Íñiguez.

El plantejament museogràfic del CIARGA

El CIARGA integra diverses tipologies de museografia, i dona un especial protagonisme a la de tipus didàctic i interactiu (Santacana i Martín, 2010; Santacana i Serrat, 2005). Per això, les noves tecnologies estan plenament integrades en aquest centre, que actualitza i amplia permanentment els continguts a partir d'acumular de manera progressiva informació que es pot consultar des dels ordinadors i els sistemes audiovisuals. El disseny i els continguts del CIARGA foren aportats per Ramon Arnabat, David Íñiguez i David Gesalí.

El CIARGA no és un museu vertebrat per peces i objectes, tot i que aquests hi són presents. El protagonisme el tenen els elements museogràfics, la informació iconogràfica, la fotogràfica, l'escenogràfica, la informàtica cinètica i les seves interaccions, a fi de donar una imatge comprensible de l'aviació republicana i de la guerra aèria durant la Guerra Civil. En aquestes coordenades, els objectius plantejats relacionats amb la funció social, la museologia i la museografia del centre eren els següents:

- Desenvolupar un centre que presentés la història de l'aviació republicana durant la Guerra Civil (1936-1939) i com aquesta aviació havia defensat el sistema democràtic republicà davant l'atac feixista.
- Situar la guerra aèria en el context global de la Guerra Civil, molt especialment en relació amb els combats que hi va haver en territori català i amb els atacs massius a les ciutats catalanes.
- Explicar l'evolució i l'actuació de l'aviació republicana en el context de la Guerra Civil Espanyola.
- Identificar els principals fets històrics vinculats a la guerra aèria i entendre-la com un factor important i determinant en el desenvolupament dels enfrontaments.
- Correlacionar el desenvolupament de la guerra aèria amb la resta de casuístiques del conflicte.
- Aproximar la guerra aèria a Catalunya des del punt de vista de la diversitat i la societat civil, tot incidint en la vida quotidiana de les persones —tant pel que fa a la població com pel que fa a la milícia (els centenars de joves voluntaris catalans aviadors, mecànics, etc.)—, la tecnologia, la logística, els fets conjunturals i estructurals, els recursos i mitjans...
- Contribuir a recuperar el material arqueològic de la guerra aèria a Catalunya, a partir d'iniciatives directament generades pel Centre o recollint materials ja recuperats per iniciativa de particulars.

- ✦ Contribuir a recuperar la història oral de la Guerra Civil, a partir d'entrevistar els testimonis.
- ✦ Situar, a Santa Margarida i els Monjos i al Penedès, en general, un equipament cultural de qualitat capaç de captar públic i d'explicar una part fonamental de la Guerra Civil.
- ✦ Desenvolupar una museografia didàctica de nova generació que possibilités una estratègia acumulativa i actualitzada d'informació.
- ✦ Construir, a partir d'una museografia interactiva multimèdia de nova generació, un equipament cultural que fos modern, educatiu i lúdic, i que esdevingués un pol d'atracció.
- ✦ Crear un centre d'interpretació que fos econòmicament viable i sostenible i que es pogués renovar de manera periòdica, a fi de poder reflectir els nous sabers generats per la recerca de l'entorn de l'objecte d'estudi: la guerra aèria durant la Guerra Civil.

Tal com assenyalen Joan Santacana i Francesc Xavier Hernández (2011: 253), tant el museu com el centre d'interpretació són espais «para aprender, para investigar, para generar conocimiento, para emocionarse y para pensar. Sin estos elementos, no tiene sentido. Todo cuanto favorezca estas interacciones entre el visitante y los objetos o elementos expuestos es muy importante». I aquesta va ser la línia museogràfica seguida.

El CIARGA, ròtula dels espais de la Guerra Aèria i la memòria democràtica al Penedès

El CIARGA es va dissenyar, també, amb la voluntat i la potencialitat que fos un centre de referència de l'aviació republicana en l'àmbit nacional i que dinamitzés, al Penedès, la memòria democràtica al voltant del projecte *Tots els noms (el Penedès, 1931-1979)*: www.totselsnoms.org i els itineraris de la memòria democràtica. A més, va comptar amb el suport dels ajuntaments implicats en el Vesper de la Gloriosa i dels consells comarcals de l'Alt Penedès i el Baix Penedès. Per aquest motiu es va integrar des dels inicis a la Xarxa d'Espais de Memòria de la Generalitat de Catalunya (<<http://memoria.gencat.cat/ca/que-fem/espais-de-memoria/xarxa-espais-memoria/>>). Va esdevenir ròtula dels espais de l'aviació republicana a Catalunya (Celrà, la Garriga, els Monjos, Alfés i la Sènia) i dels espais del Vesper de la Gloriosa.

El CIARGA s'ha consolidat com a nucli d'un conjunt d'espais penedesencs relacionats amb la guerra aèria i la memòria democràtica:

- ✦ Territoris de memòria. Són sobretot els espais del Vesper de la Gloriosa (els quatre aeròdroms republicans del Penedès: els Monjos, Sabanell-Torrelavit, Pacs-Vilobí, Santa Oliva-Albinyana).
- ✦ Un centre expositiu de referència dels espais de l'aviació republicana: el CIARGA.
- ✦ Patrimoni recuperat in situ. El configuren sobretot diversos refugis, com ara els del Serral, la Margaridoia o Cal Rubió, als Monjos; així com d'altres que hi ha a Sabanell, a Pacs-Vilobí i a Santa Oliva. També inclou la presó de pilots franquistes del castell de Penyafort, els tallers de muntatge d'avió (els Monjos, Cal Rubió, Saifores-Banyeres, Vilobí i Sant Jaume dels Domenys), els llocs de residència de pilots i mecànics (l'Arboç, Sant Jaume dels Domenys, Pacs, Torrelles de Foix, Sabartés-Banyeres), llocs de comandament (Albinyana i Santa Oliva) i restes d'impactes de bombes dels atacs aeris franquistes, etc.
- ✦ Itineraris de la memòria democràtica al Penedès. Els conformen tres itineraris: les defenses de costa, l'avanç del front i el Vesper de la Gloriosa.
- ✦ Arxius i centres de documentació. El Centre de Documentació i Recerca sobre l'Aviació i la Guerra Civil a la Biblioteca dels Monjos, l'Estació Territorial de Recerca Penedès-Institut d'Estudis Penedesencs (ETRP-IEP) i el projecte de recerca i divulgació històrica *Tots els noms (el Penedès, 1931-1979)*, impulsat per l'Institut d'Estudis Penedesencs.
- ✦ Monuments de la memòria històrica de l'aviació republicana. N'hi ha tres: un està dedicat a les víctimes civils dels bombardejos franquistes; un altre, als homes i dones de la Gloriosa per haver defensat la democràcia enfront del feixisme, i el darrer, als aviadors republicans. Els dos primers són al Parc de la Memòria del Serral i l'últim, al cementiri del Vendrell.

Foto 6. El CIARGA és la ròtula dels espais de la memòria democràtica del Penedès.

El Centre d'Interpretació

El centre d'interpretació està dividit en tres espais:

Espai A: recepció dels visitants i informació.

Compta amb una botiga, uns armariets perquè els usuaris hi puguin guardar materials personals i uns serveis adaptats. Serveix com a punt d'informació i consulta sobre les temàtiques de l'equipament, amb el projecte *Tots els noms* i amb els itineraris de la memòria democràtica del Penedès, amb el suport d'una pantalla que ofereix informació sobre: els espais de la memòria democràtica a Catalunya, els itineraris de la memòria democràtica al Penedès (visita virtual) i els aeròdroms del Vesper de la Gloriosa (visita virtual), tot plegat mitjançant una pantalla tàctil.

Espai B: àmbit expositiu

El recorregut expositiu ocupa la part central de l'espai interior de l'hangar, tot distribuint els àmbits temàtics al llarg de la visita. La museografia és absolutament funcional. L'espai es divideix en vuit àmbits per donar a conèixer el discurs del centre:

- ✦ Àmbit 1: La Guerra Aèria (1936-1939)
- ✦ Àmbit 2: Organització de les forces aèries republicanes
- ✦ Àmbit 3: El Vesper de la Gloriosa
- ✦ Àmbit 4: La indústria aèria de guerra als Monjos
- ✦ Àmbit 5: Els avions
- ✦ Àmbit 6: El dia a dia al camp
- ✦ Àmbit 7: Els atacs aeris
- ✦ Àmbit 8: Defensa activa i passiva: els refugis

Espai C: espai audiovisual i de trobada

Consisteix en una sala amb una projecció audiovisual sobre l'aviació i la Guerra Civil. A més, és l'espai per cloure les activitats que han fet els visitants al centre. També s'ha utilitzat per fer-hi representacions teatrals de petit format o presentacions de llibres.

El temps de visita al centre és d'entre 60 i 120 minuts, depenent de la intensitat de lectura que es vulgui realitzar. La disponibilitat de l'espai permet organitzar la visita de grups d'entre 20 i 25 persones cada 30 minuts, combinant-la amb la visita al refugi antiaeri, que dura uns 30 minuts.

La llengua de treball i prioritària del centre és el català. En aquest sentit, té preferència en l'ordre de relació i també en la mida del cos de lletra dels mòduls expositius. En segon lloc, s'utilitza el castellà i, en els fulls informatius, l'anglès i el francès. Els audiovisuals són en català, castellà i anglès.

Diversitat museogràfica

La museografia emprada és diversa i abasta des de textos i imatges bàsiques (fotografies, filmacions, entrevistes filmades, dibuixos, il·lustracions, organigrames, gràfiques, mapes, plànols i mapes conceptuals), fins a materials arqueològics, eines, municions, revistes, documents, plànols o fotografies d'època, localitzats durant la recerca o cedides per amics del CIARGA.

A l'espai A hi trobem el Tour virtual al Vesper de la Gloriosa. Realitzat per Carles Nicolàs, funciona mitjançant una pantalla tàctil i ens permet visitar virtualment els espais del Vesper de la Gloriosa, tant des d'un punt de vista general com particular, de manera que podem entrar dins dels refugis i els edificis. La captació d'imatges de gran qualitat, d'imatges aèries i el muntatge informàtic han permès dissenyar aquesta visita interactiva. Aquest n'és l'enllaç: <http://www.aviacioiguerracivil.com/tourvirtual2/Visita_EspaisDeMemoria_4.html>.

A l'àmbit 3 hi trobem una gran maqueta/diorama *Taller de muntatge d'avions la Margaridoia*, a escala 1:7 (2,70 m de llargada x 1,80 m d'alçada x 1,60 m d'amplada), realitzada per Alfredo Gil i Jorge Gil, que recrea la transformació de la Sala de Ball de la societat la Margaridoia dels Monjos en un taller de muntatge d'avions Polikarpov I-15. Hi ha representats tots els materials emprats en el muntatge d'avions i l'organització del taller, a partir de diversos testimonis. També hi ha imatges d'altres tallers de muntatge, plànols i peces dels avions.

La museografia de l'àmbit 5 es planteja a partir de tres maquetes: dues a escala 1:4 —una del *Xato* (2,10 x 1,60 x 0,70 m [ample x llarg x alt]) i l'altra del *Mosca* (2,15 x 1,60 x 0,80 m)— i una a escala 1:7 —del *Natatxa*. Les van construir Alfredo Gil i Jorge Gil. Observant-les —construïdes amb el material original d'avions dels camps del Vesper de la Gloriosa—, podem entendre perfectament com eren i com funcionaven. Hi ha també una imatge de grans dimensions sobre la vida quotidiana a l'aeròdrom dels Monjos, obra de Guillem H. Pongiluppi, així com l'interactiu en 3D *Els avions de la Guerra Civil*, realitzat per José L. García Fuertes, amb els principals avions que participaren en la Guerra Civil Espanyola al bàndol republicà (Polikarpov I-15 *Xato*, Polikarpov I-16 *Mosca*, Tupolev SB-2 *Katiuska* i Polikarpov R-Z *Natatxa*) i al feixista (Fiat CR-32 *Chirri*, Heinkel He-59 *Sabatetes*, Messerschmitt Bf.109D, Savoia-Marchetti S.M.79 *Esperver* i Savoia-Marchetti S.M.81 *Falchi*). Es pot veure l'avió des de diferents punts de vista, així com el funcionament de les superfícies de control, el tren d'aterratge i l'armament. A més a més, diversos textos i gràfiques expliquen les dades tècniques de cadascun dels aparells.

Foto 7. Imatges interior del CIARGA.

En aquest mateix espai s'hi mostra el simulador de vol del *Xato*, dissenyat per Ernest Artigas, *Tuckie*, i realitzat per Alfredo Gil. És un artefacte que comprèn la rèplica precisa de la cabina de l'aparell a escala 1:1 (1,00 x 2,00 x 1,60 m) i una pantalla que permet simular-ne el vol i les maniobres. Tot plegat fa d'aquest artefacte un dels elements més innovadors i impressionants de la museografia del CIARGA.

A l'àmbit 6, una escenografia recrea l'espai més important de l'aeròdrom: la caseta de comandament del camp, a escala 1:1 (3 x 2 x 2,5 m), des d'on es rebien les ordres perquè l'esquadrilla o les esquadriilles sortissin en missió. A més, compta amb un muntatge audiovisual que simula escenes fora de la caseta i que ens presenta imatges dels aviadors i el personal que va passar cert temps al camp d'aviació dels Monjos. Es recrea, així, l'interior de la caseta de comandament, realitzada per Espai Visual SL, amb una taula, dues cadires i diversos objectes decoratius, com ara un telèfon i altres estris. Dues figures escultòriques amb indumentària original reproduïxen el cap d'estat major de l'esquadrilla, Jaume Buyé, i el pilot Nieto Sandoval (realitzades per Mar Hernández i Enric Passolas).

Als àmbits 7 i 8, la museografia es complementa amb una projecció (amb el sistema Ghost-pepper's) que recrea un dels atacs aeris sobre una fotografia aèria retocada. Una vitrina central presenta la reproducció a escala 1:1 d'una bomba italiana de 500 kg, com les que es van llençar sobre Catalunya, realitzada per Alfredo Gil. L'interactiu tàctil *Els bombardeigs al Penedès*, realitzat per Josep M. Pardo, ens permet visualitzar les dades més importants dels més de 300 atacs aeris que va patir el Penedès: data de l'atac, aviació atacant, avions que el protagonitzaren i conseqüències (és a dir: els morts i ferits).

Finalment, també hi trobem l'audiovisual *El metrallament del 12 de gener de 1939*, produït i dirigit per Ernest Artigas, *Tuckie*, amb la col·laboració de l'Agrupació FARE. S'hi combinen imatges reals amb d'altres de simulades digitalment que reproduïxen, a partir del testimoni del cap de l'Esquadra 11 de caça republicana, Andrés García Lacalle, el metrallament que va patir l'aeròdrom dels Monjos el 12 de gener de

1939 per part de Messerschmitts Bf.109D de la Legió Còndor, i que causà desperfectes a diversos aparells. L'audiovisual pot veure's, també, a: <<http://www.youtube.com/watch?v=eKYaSR-gji4>>.

L'espai C compta amb la reproducció a escala 1:1 de diversos cartells de la Guerra Civil dedicats a l'aviació republicana i a la defensa antiaèria, els originals dels quals es conserven a la Biblioteca del Pavelló de la República de la Universitat de Barcelona. També hi ha una maqueta a escala 1:4 d'un *Xato*, realitzada per Enric Ruiz, i un dibuix de grans dimensions sobre un combat aeri al front de l'Ebre, realitzat per Guillem H. Pongiluppi. La projecció audiovisual *El bombardeig del 6 d'agost de 1938*, produït i dirigit per Ernest Artigas, *Tuckie*, amb la col·laboració de l'Agrupació FARE, combina imatges reals i digitalitzades, i reproduïx, a partir de diversos testimonis (veïns, mecànics i pilots), el bombardeig que va patir l'aeròdrom i el poble dels Monjos el 6 d'agost de 1939 per part d'una esquadrilla de Savoia-Marchetti SM-79, de l'Aviació Legionària italiana. Aquest atac causà la mort de sis persones i diversos desperfectes a cases del municipi i a avions del camp.

El CIARGA disposa d'un web: <www.ciarga.cat>, que compta amb quatre grans apartats:

- «El CIARGA», on es descriuen les principals característiques del Centre d'Interpretació i el seus significats.
- «Investigació», on s'expliquen els fets històrics relacionats amb el Vesper de la Gloriosa i s'informa sobre el Centre de Documentació.
- «Visites i turisme», on hi ha tota la informació relativa a les diverses possibilitats de visitar el Centre (guiada, lliure, en grup, individual, familiar, integrada).
- «Oferta educativa», on s'informa de les diverses activitats educatives que es desenvolupen al Centre per a estudiants de primària, secundària i universitat.

Aquest web és la cara visible del CIARGA arreu del món i permet accedir fàcilment a la informació històrica, pedagògica i turística.

El Projecte didàctic

L'ETRP, amb la col·laboració de la Universitat de Barcelona i el grup de recerca i innovació DIDPATRI, va elaborar un projecte educatiu sobre el Vesper de la Gloriosa. El van coordinar Joan Santacana i Laia Coma, i es dirigeix sobretot a l'alumnat d'Educació Secundària Obligatòria i Batxillerat perquè puguin conèixer d'una manera didàctica i lúdica els fets de la Guerra Civil Espanyola i el paper que hi va tenir l'aviació republicana destinada a Catalunya i, concretament, als aeròdroms penedesencs. És

un projecte educatiu que consta de diverses activitats, tallers experimentals i jocs que tenen com a eina principal de treball les fonts primàries (fotografies, documents orals i escrits i fins i tot cartogràfics) i que pretenen ser un recurs educatiu més per a les escoles i els instituts interessats a visitar l'aeròdrom dels Monjos i el mateix CIARGA (Coma, 2011: 199-206, i Coma i Santacana, 2012).

Foto 8. Portada de la guia didàctica del CIARGA.

D'acord amb les noves experiències museogràfiques i didàctiques europees (Hernández, 2007, i Santacana i Hernández, 2006), el projecte educatiu del CIARGA pretén enfocar, des d'un nou punt de vista, els conflictes i la Guerra Civil Espanyola. El seu principal objectiu és aportar recursos i materials educatius perquè docents i alumnes en puguin treballar diversos continguts, no tan sols conceptuals, sinó també procedimentals i actitudinals. D'altra banda, el projecte educatiu va més enllà de conèixer i visitar in situ els aeròdroms i els seus refugis, i aposta per activitats de caràcter experimental i procedimental que dotin els alumnes de les eines i metodologies necessàries per descobrir i descodificar el passat —un passat, en aquest cas, viscut en diversos escenaris de guerra del Penedès. Es pretén que els estudiants aprenguin a observar la realitat, a extreure conclusions a partir d'analitzar documents i restes patrimonials i, sobretot, a tenir plantejaments crítics sobre els fets del passat, com un entrenament imprescindible per a la vida del present.

Els continguts temàtics que es treballen són: la Guerra Civil Espanyola al Penedès, els aeròdroms del Vesper de la Gloriosa, la construcció dels refugis dins dels aeròdroms, els bombardejos civils i militars, les vivències de la població civil en temps de guerra i el patrimoni present que ens parla del passat (els camps d'aviació, els refugis, les casernes dels soldats, les restes de metralla dels avions...). A més de tots aquests temes de caràcter històric, també se'n treballen d'altres disciplines (l'arqueologia, les matemàtiques, el dibuix tècnic, la literatura o les noves tecnologies de la informació).

Les activitats didàctiques plantejades són, sobretot, activitats de recerca, tallers experimentals i jocs de taula, i es divideixen en tres tipus: les que es treballen abans de visitar l'aeròdrom dels Monjos i el CIARGA, les que es desenvolupen durant la visita en el mateix aeròdrom i també en el CIARGA, i les que es fan en finalitzar la visita. Concretament, les activitats proposades són:

a) Prèvies:

- *Un, dos, tres* (creació documental sobre el patrimoni històric i bèl·lic).
- *Secrets del passat* (ús de les fonts primàries en la recerca històrica).
- *Exploradors del territori* (reconeixement del terreny i dels escenaris de guerra).
- *Una missió històrica* (recerca i elaboració d'informes).

b) Al CIARGA:

- *Càmera* (filmació documental sobre patrimoni històric i bèl·lic).
- *Endinsa't al Vesper* (coneixement detallat dels aeròdroms del Vesper).
- *A 10 metres sota terra* (activitat i visita del refugi).
- *Com s'ho feien als Monjos per construir avions?* (coneixement sobre la construcció i els components dels avions).
- *Arqueòlegs del segle XXI* (taller experimental d'arqueologia moderna).
- *El joc del Vesper* (joc de taula).
- *Perill de bombardeig* (conseqüències dels bombardejos).
- *Missió complerta* (personal d'un aeròdrom i les seves funcions).
- *Aeromodel* (taller de construcció de maquetes d'avions).

c) Post visita al CIARGA:

- *Acció!* (producció i edició d'un documental sobre patrimoni històric i bèl·lic).
- *Falsos testimonis* (conèixement i interpretació adequats de les fonts d'informació).
- *I tu, què faries?* (exercicis d'empatia entorn a situacions de conflicte).

d) Activitats PLUS (proposta d'activitats complementàries).

Totes les activitats i tallers que s'ofereixen en aquest projecte educatiu compten amb diversos recursos i materials didàctics, segons la tipologia i la temàtica de cada activitat i l'edat dels destinataris. Però, de tots els recursos, en cal destacar el conjunt de documentació originària de l'època —que té un alt valor històric i patrimonial—: documents, fotografies, dibuixos, audiovisuals...

Aquestes fonts primàries, doncs, són claus per a les activitats que facilitaran que l'alumnat empatitzi amb les persones i els fets vinculats al camp d'aviació dels Monjos. Cal afegir que les activitats educatives també compten amb nombrosos materials didàctics dissenyats *ex novo* i amb una completa «motxilla didàctica» amb altres materials proporcionats pels responsables del Servei Educatiu del CIARGA.

El patrimoni de l'aviació republicana

Les recerques històriques i arqueològiques en els aeròdroms del Vesper de la Gloriosa han permès d'identificar diversos refugis que resten al subsol sense cap tipus d'identificació exterior (Arnabat i Hernández, 2011: 53-176). Alhora, s'han elaborat els informes i gràfics respectius, tant de les prospeccions arqueològiques de superfície com de les geofísiques dels terrenys dels aeròdroms del Vesper de la Gloriosa (Pacs-Vilobí, els Monjos, Torrelavit, Santa Oliva). Aquesta tasca l'han realitzada David Gesalí, David Íñiguez, Ramon Arnabat, Roger Sala i M. Carmen Rojo, amb la col·laboració del Taller de Projectes de la Universitat de Barcelona i SOT Prospecció.

Foto 9. Refugi elemental de l'aeròdrom de Santa Oliva (CIARGA).

En la recerca s'han georeferenciat vestigis avui desapareguts que han permès obtenir informació sobre l'activitat aeronàutica de la Guerra Civil. Al seu torn la recerca permet seguir una línia acurada i respectuosa d'intervenció en el patrimoni material existent dels espais històrics dels aeròdroms militars. La intervenció en aquests espais passa per fer-ne conèixer les construccions i el funcionament, i per documentar-los i catalogar-los. Massa sovint ens hem trobat amb casos de pèrdua irreparable d'elements

patrimoniais relacionats amb l'aviació i la Guerra Civil, des dels més tangibles fins als que podem classificar com a intangibles, però que poden ser útils per contextualitzar i explicar aquest tema.

El patrimoni material, degudament documentat i intervingut, ha d'esdevenir una eina que permeti transmetre el coneixement de la història de l'aviació republicana i la Guerra Civil. Per això, cal esperonar els Ajuntaments que facin els primers passos per preservar-lo i conservar-lo, i l'incloguin en els seus catàlegs patrimonials. Cal, també, sensibilitzar la societat civil sobre aquest patrimoni, de manera que el consideri com una part de la història del seu país que cal estudiar i, si escau, mostrar per poder contextualitzar i aproximar aquesta història. Ara bé, hem de destacar que molts particulars, algunes entitats socials i altres grups han lluitat per impedir que es destruís el patrimoni de l'aviació de la Guerra Civil i han treballat per preservar-lo, davant la indiferència i el descrèdit d'alguns governants.

La societat actual mostra un interès creixent pel patrimoni històric, en general, i pel patrimoni de la Guerra Civil, en particular. De manera que els espais històrics i la resta del patrimoni que està relacionat amb l'aviació de la Guerra Civil són susceptibles de ser estudiats, conservats i mostrats a la ciutadania.

Però el patrimoni no parla per si sol. El passat tangible no se sosté per si mateix. Les restes patrimonials són mudes, els fa falta la interpretació per donar veu al passat. Totes soles no ens serveixen per comprendre la guerra i el seu impacte. Per això, és important dotar-les d'un sentit que ens permeti transformar els espais de la guerra en espais d'interpretació sobre la guerra. És la interpretació el que associa els espais concrets amb els fets històrics generals i el que permet fer comprensibles les restes patrimonials i accedir al coneixement del passat. Ens cal, per tant, la museologia (les estratègies) i la museografia (les tàctiques) per organitzar la presentació comprensiva del patrimoni aeronàutic relacionat amb la Guerra Civil i desencadenar-ne les potencialitats emotives. I ens cal la pedagogia per transmetre de forma didàctica els discursos al voltant d'aquest patrimoni.

Cal museïtzar els aeròdroms de la Guerra Civil i la resta de patrimoni que hi estigui relacionat, de manera que puguem reflexionar sobre la guerra des d'una perspectiva històrica, científica i civil, sense oblidar-ne la funció didàctica, instructiva i educativa. Aquest patrimoni el podem contemplar com a objecte i subjecte didàctic, i com una estratègia per ensenyar i aprendre la història, i formar la ciutadania. El patrimoni material ens ha d'ajudar a explicar les causes i les conseqüències de la Guerra Civil i el paper de l'aviació republicana, des dels aspectes més humans fins als més tècnics, des dels més ideològics fins als més materials.

El patrimoni del Vesper

A partir de la informació recollida i dels criteris d'intervenció assenyalats, l'ETRP ha assessorat els ajuntaments de Santa Margarida i els Monjos, Santa Oliva, Albinyana, Vilobí del Penedès, Font-rubí i Torrelavit, en les tasques de recuperar, netejar i condicionar diversos espais relacionats amb els aeròdroms del Vesper de la Gloriosa, especialment els refugis. En aquest moment ja es poden visitar els següents espais:

- A Santa Margarida i els Monjos (aeròdrom dels Monjos): el refugi gran del Serral, el refugi elemental de cal Rubió, el refugi gran de la Margaridoia i el castell presó de Penyafort.
- A Vilobí del Penedès (aeròdrom de Pacs): el refugi elemental del Sadurní i el refugi gran de Can Maiol (convertit en unes caves).

Hi ha propostes concretes per netejar i condicionar els següents espais perquè també es puguin visitar:

- A Albinyana (aeròdrom de Santa Oliva): el refugi gran de cal Sereno, la caseta de comandament.
- A Santa Oliva (aeròdrom de Santa Oliva): la caseta de guàrdia i el refugi elemental del camp gran.
- Al Vendrell: la caseta búnquer de l'estació de ferrocarril de Sant Vicenç de Calders.

Des de l'ETRP les propostes d'intervenció en el patrimoni de l'aviació de la Guerra Civil, per conservar-lo, fer-lo visitable, o implementar-hi una proposta museogràfica, sempre han tingut en consideració les premisses explicitades en els paràgrafs anteriors. Només d'aquesta manera, aquest patrimoni podrà esdevenir una eina fonamental per aproximar-nos a una part de la nostra història recent que encara avui dia ens condiciona.

L'itinerari del Vesper de la Gloriosa

A l'hora d'intervenir en el Vesper de la Gloriosa, s'ha tingut en compte el Pla director dels itineraris de la memòria democràtica al Penedès (IMDP), elaborat per l'Institut d'Estudis Penedesencs i el VINSEUM, amb la col·laboració dels consells comarcals de l'Alt Penedès, el Baix Penedès i el Garraf, i del Memorial Democràtic (Arnabat, Farré, Miró, Cabezas, Jané i Ramos, 2009). L'objectiu d'aquest pla era investigar, recuperar i difondre el patrimoni material i immaterial referent a la memòria democràtica de la Guerra Civil a les comarques de l'Alt Penedès, el Baix Penedès i el Garraf, en el marc de la recuperació de la memòria democràtica a Catalunya.

Aquest pla preveia, en una primera fase, desenvolupar i senyalitzar quatre itineraris, tots relacionats amb la Guerra Civil Espanyola: itinerari de les defenses de costa, itinerari del front al Penedès, itinerari del Vesper de la Gloriosa i itinerari de la rereguarda republicana. D'aquestes quatre rutes, se'n van desenvolupar les tres primeres i avui ja estan senyalitzades i disposen d'un mapa guia (Arnabat, 2012).

L'ETRP —per mitjà de Ramon Arnabat, David Íñiguez i Carme Miró— ha redactat el Projecte executiu de l'itinerari del Vesper de la Gloriosa, que abasta els quatre aeròdroms republicans del Penedès (Santa Oliva, els Monjos, Sabanell, Pacs-Vilobí), l'escola de pilots de Can Maristany (Lavern-Subirats) i l'estació de ferrocarril de Sant Vicenç de Calders, que patí més d'un centenar d'atacs aeris (Arnabat, Íñiguez i Miró, 2010).

Aquest projecte planteja convertir els aeròdroms republicans del Penedès en espais de memòria, informació i reflexió sobre el conflicte. En la redacció, hi han col·laborat el Memorial Democràtic, els consells comarcals de l'Alt i el Baix Penedès, i els ajuntaments de Vilobí del Penedès, Pacs del Penedès, Torrelavit, Font-rubí, Santa Margarida i els Monjos, Albiniana, Santa Oliva, el Vendrell i Subirats.

Aquest itinerari s'estructura a partir del patrimoni que resta dels aeròdroms republicans penedesencs: els Monjos, Santa Oliva, Sabanell (Torrelavit) i Pacs-Vilobí del Penedès. L'itinerari del Vesper de la Gloriosa s'emmarca en els espais de l'aviació republicana i en els espais de la memòria democràtica del Penedès, definits pel Memorial Democràtic en el context dels espais de memòria de Catalunya: <http://www.aviacioiguerracivil.com/tourvirtual2/Visita_EspaisDeMemoria_4.html>.

Cal assenyalar que aquest itinerari compta amb un nucli central que, alhora, funciona com a espai d'acollida i informació per a les tres rutes de la memòria democràtica del Penedès: el Centre d'Interpretació de l'Aviació Republicana i la Guerra Aèria (CIARGA). D'altra banda, la ruta del Vesper de la Gloriosa es relaciona amb els altres dos itineraris plantejats en el Pla director: el del front (a Santa Margarida i els Monjos) i el de les defenses de costes (al Vendrell).

La ruta del Vesper de la Gloriosa es planteja amb una doble possibilitat: visitar el conjunt o visitar-ne alguna part. La visita del conjunt s'estructura de forma circular i té set espais i catorze punts d'informació:

1. El Centre d'Interpretació de l'Aviació Republicana i la Guerra Aèria (CIARGA)
2. L'aeròdrom republicà dels Monjos (a Santa Margarida i els Monjos):
  - Refugi i caserna del Serral (faristol panoràmic i cartellera)
  - Castell presó de Penyafort (faristol panoràmic)
  - Refugi elemental de Cal Rubió (faristol panoràmic)

- Sala i refugi de la Margaridoia (adossat panoràmic)
  - El xiringuito (adossat panoràmic)
3. L'aeròdrom republicà de Santa Oliva (a Albinyana i Santa Oliva):
- Caseta de guàrdia (cartellera)
  - Refugi i caserna de Cal Sereno (cartellera)
4. L'estació de ferrocarril de Sant Vicenç de Calders (al Vendrell)
- Estació (monòlit de dignificació)
5. L'aeròdrom republicà de Pacs (a Pacs del Penedès i Vilobí del Penedès):
- Refugi i caserna de can Maiol (cartellera)
  - Refugi elemental del Sadurní (faristol panoràmic)
6. L'aeròdrom republicà de Sabanell (a Font-rubí i Torrelavit):
- Refugi elemental de la carretera del Pla (faristol panoràmic)
  - Refugi gran de cal Valero (cartellera)
7. Escola de pilots de Can Maristany (a Lavern–Subirats)
- Estació de Lavern (faristol panoràmic)

Foto 10. Senyalització de l'itinerari del Vesper de la Gloriosa a l'aeròdrom de Sabanell (CIARGA).

La visita es pot fer a peu, amb bicicleta o amb cotxe, o combinant-ho tot. Santa Margarida i els Monjos disposa d'estació de ferrocarril (R-4) i sortides de la carretera N-340 i de l'autopista AP-7.

La visita es pot fer amb guia (amb accés als refugis practicables) i sense guia (sense accés als refugis practicables). Les visites guiades són concertades des del CI-ARGA i cal fer-ne reserva prèvia.

Contribucions a la història, l'arqueologia, la museografia i la didàctica

Els resultats de les recerques realitzades des de l'ETRP han estat presentades i debatudes mitjançant articles, comunicacions, ponències i llibres dins la col·lectivitat científica.

De publicacions científiques sobre la guerra aèria i el paper de l'aviació en la Guerra Civil a Catalunya i a la resta de l'Estat espanyol, el projecte n'ha originades de generals (Arnabat, Gesalí i Íñiguez, 2009*a* i 2011; Íñiguez i Gesalí, 2010; Íñiguez, 2008) i de concretes: sobre l'arqueologia del conflicte, la museografia i la didàctica del patrimoni (Arnabat, 2008 i 2010; Arnabat, Gesalí i Íñiguez, 2009*b* i 2009*c*; Coma i Rojo, 2012, Íñiguez, 2010; Rojo, 2009 i 2010).

S'han presentat ponències, comunicacions i pòsters en congressos d'història, arqueologia i didàctica. Pel que fa a l'arqueologia, s'ha posat especial èmfasi a aplicar les noves tecnologies en les prospeccions i els estudis dels espais de conflicte (en aquest cas dels aeròdroms del Vesper de la Gloriosa). També s'han emfasitzat, en el camp teòric, les possibilitats de l'arqueologia aplicada a la història contemporània i a la qüestió dels processos de memòria (Arnabat, 2009*a* i 2009*b*; Rojo, 2009, 2010, 2011 i 2012, i Rojo, Arnabat, Íñiguez, SOT, Espinal i Gesalí, 2011). Per acabar, des d'un punt de vista didàctic, s'ha abordat la problemàtica de la socialització de la recerca (Coma, 2011, i Coma i Rojo, 2009 i 2011).

A més, a més, s'ha contribuït a estudiar i museïtzar l'espai del Turó de Rovira, a Barcelona, on durant la Guerra Civil Espanyola hi havia emplaçades les defenses antiaèries més importants.

Conclusions

La recerca històrica, arqueològica i patrimonial, combinant diverses metodologies i interactuant amb altres, ens ha facilitat un bon coneixement dels espais de conflicte, com és el cas dels aeròdroms republicans i dels refugis antiaeris de la Guerra Civil Espanyola. La interdisciplinarietat científica i metodològica ens ha permès de refer científicament i força versemblantment com eren, com s'organitzaven i com actuaven els aeròdroms del Vesper de la Gloriosa i, per extensió, la resta d'aeròdroms republicans,

i també com va ser el setge aeri feixista que patí Catalunya i els sistemes de defensa activa i defensa passiva que els catalans van desplegar per protegir-se (especialment els refugis antiaeris).

Els coneixements adquirits, que signifiquen un avanç important en la història i l'arqueologia dels conflictes, s'han compartit amb la comunitat científica i s'hi han discutit mitjançant articles publicats en revistes i comunicacions i ponències presentades en congressos nacionals i internacionals.

Foto 11. Prospeccions arqueològiques a l'aeròdrom de Sabanell amb georàdar (Roger Sala).

Quan al coneixement històric, arqueològic i patrimonial, hi afegim el pedagògic, el didàctic i el museogràfic, aconseguim transferir el coneixement a tothom, des dels estudiants i els joves fins als adults i els més grans. En aquest sentit, s'ha fet un enorme esforç per transferir els coneixements adquirits a la societat a través del centre de documentació, el centre d'interpretació, els itineraris patrimonials, les conferències, les exposicions i els llibres. Avui aquests quatre aeròdroms estan senyalitzats mitjançant faristols i cartelleres en un projecte del Memorial Democràtic, l'Institut d'Estudis Penedesencs i els consells comarcals de l'Alt Penedès, el Baix Penedès i el Garraf (Arnabat, 2012): <http://www.aviacioiguerracivil.com/tourvirtual2/Visita_EspaisDeMemoria_4.html>. A més, l'Ajuntament de Santa Margarida i els Monjos ha recuperat tres refugis i es poden visitar: el dos grans del Serral i la Margaridoia, i un d'elemental a Cal Rubió. I, juntament amb l'Institut d'Estudis Penedesencs, el Memorial Democràtic i DIDPATRI, de la Universitat de Barcelona, han creat i posat en marxa el Centre d'Interpretació de l'Aviació Republicana i la Guerra Aèria (CIARGA) i el Centre de Documentació annex, que és a la Biblioteca dels Monjos. El CIARGA obre els caps de setmana, disposa d'un programa didàctic per a alumnes d'ESO i Batxillerat, i regularment organitza visites guiades.

Bibliografia

- ALBERTÍ, Santiago; ALBERTÍ, Elisenda (2004). *Perill de bombardeig! Barcelona sota les bombes (1936-1939)*. Barcelona: Albertí Editor.
- ARMENGOU, Montserrat (2008). *Ramon Parera: l'home dels refugis*. Barcelona: Rosa dels Vents.
- ARNABAT, Ramon (1993). *La gent i el seu temps*. Santa Margarida i els Monjos: Ajuntament de Santa Margarida i els Monjos.
- (2008). *El Turó de la Rovira: propostes per a la seva musealització*. Barcelona: Museu d'Història de Barcelona.
- (2009a). «La defensa de Barcelona. Del relat històric als elements patrimonials». R. ARNABAT (ed.). (2009). *Els Refugis antiaeris de Barcelona: criteris d'intervenció patrimonial*. Barcelona: Museu d'Història de la Ciutat, Ajuntament de Barcelona, Institut de Cultura, pp. 27-54.
- (2009b). «Museïtzar la guerra: els bombardeigs aeris i la defensa de la ciutat de Barcelona». Workshop *El Parc dels Tres Turons i bateria antiaèria del Turó de la Rovira*. Barcelona: Màster UAB 08/09 Intervenció i gestió del paisatge.
- (ed.). (2009c). *Els refugis antiaeris de Barcelona: criteris d'intervenció patrimonial*. Barcelona: MUHBA.
- (2010). «Estació Territorial de Recerca Penedès: les Forces Aèries de la República Espanyola». *Ebre 38. Revista Internacional sobre la Guerra Civil (1936-1939)*, núm. 4: pp. 287-293.
- (i altres). (2012). *Espais de Memòria. Itineraris pel Penedès*. Barcelona: Memorial Democràtic.
- (2017). «Refugios antiaéreos: Aproximación histórica, arqueológica y patrimonial». *Historia del Presente*, núm. , pp. (en premsa).
- ARNABAT, Ramon; CABEZAS, Adrián; GESALÍ, David; ÍÑIGUEZ, David (2011). *Els bombardeigs franquistes sobre el Penedès, 1937-1939*. Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs.
- ARNABAT, Ramon; FARRÉ, Jordi; MIRÓ, Carme; CABEZAS, Adrià; JANÉ, Núria; RAMOS, Jordi (2009). *Projecte executiu dels itineraris de la memòria democràtica al Penedès. La Guerra Civil*. Vilafranca del Penedès: IEP-VINSEUM.
- ARNABAT, Ramon; GESALÍ, David; ÍÑIGUEZ, David (2009a). «Barcelona sota les bombes franquistes». *L'Avenç*, núm. 344: pp. 44-52.
- (2009b). *Les defenses antiaèries del turó de la Rovira en el marc de la guerra aèria a Catalunya*. Barcelona: Museu d'Història de Barcelona.
- (coord.). (2011). *Defensa 1936-39/BCN. Guia d'història urbana*. Barcelona: MUHBA.

- (2009c). *La bateria antiaèria del turó de la Rovira i la defensa de Barcelona*. Barcelona: Museu d'Història de Barcelona.
- ARNABAT, Ramon; HERNÁNDEZ, Francesc Xavier (2011). «La història i el patrimoni del conflicte». R. ARNABAT i F. X. HERNÁNDEZ (coord.). *Estratègies de recerca i transferència de coneixement històric i arqueològic. El cas de l'aviació republicana (1938-1939)*. Calafell: Llibres de Matrícula, pp. 19-52.
- (coord.). (2011). *Estratègies de recerca i transferència de coneixement històric i arqueològic. El cas de l'aviació republicana (1938-1939)*. Calafell: Llibres de Matrícula.
- ARNABAT, Ramon; ÍÑIGUEZ, David (2013). *Atac i defensa de la rereguarda. Els bombardeigs franquistes a les comarques de Tarragona i les Terres de l'Ebre, 1936-1939*. Valls: Cossetània.
- ARNABAT, Ramon; ÍÑIGUEZ, David; MIRÓ, Carme (2010). *Projecte executiu de l'itinerari del Vesper de la Gloriosa*. Vilafranca del Penedès: ETRP.
- ARNABAT, Ramon; ROJO, María Carmen (2016). «Arqueologia dels conflictes contemporanis: els aeròdroms republicans penedesencs durant la Guerra Civil Espanyola (1937-1939)». X. ESTEVE, C. MIRÓ, G. SABATÉ (ed.). *Jornades d'Arqueologia del Penedès*. Vilafranca del Penedès: IEP, pp. 393-416.
- BESOLÍ, Andreu (2004). «Los refugios antiaéreos de Barcelona: pasado y presente de un patrimonio arcano. *Ebre 38. Revista internacional de la Guerra Civil*, núm. 2: pp. 181-202.
- BLACK, Jeremy (2004). *Rethinking military history*. Londres: Routledge.
- CAPELLADES, Josep (2010). *Memòries d'un mecànic de la república*. Vilafranca del Penedès: Andana-ETRP.
- COMA, Laia (2011). «La didáctica del patrimonio aplicada a la arqueología: una respuesta educativa eficaz para la arqueología pública». (Pòster presentat a la sessió «¿Arqueologías o Arqueología Postmedieval?» de les IV Jornadas de Jovens em Investigaçào Arqueológica. JIA 2011, Faro, 11-14 de maig de 2011). [Inèdit].
- COMA, Laia; ROJO, María del Carmen (2009). «Arqueología, museografía y didáctica: el caso de la guerra aérea en Cataluña (1936-1939)». (Comunicació presentada a la sessió «Arqueología del conflicto» de les II Jornadas de Jóvenes en Investigación Arqueológica - JIA 2009, Madrid, 6 - 9 de maig de 2009). [Inèdita].
- (2010). «Arqueología y museografía didáctica en los aeródromos de guerra (1936-1939)». *Ebre 38. Revista Internacional sobre la Guerra Civil (1936-1939)*, núm. 4: pp. 165-177.
- (2011). «Els SIG i els aeròdroms militars, una proposta d'aprenentatge per competències en ciències socials». (Comunicació presentada a les VIII Jornades Internacionals de Recerca en Didàctica de les Ciències Socials: «Les competències

- per ensenyar, les competències per aprendre. Ciències Socials, Geografia i Història», Barcelona, 24-26 de febrer de 2011). [Inèdita].
- (2012), «La aplicación de los SIG en la enseñanza de las Ciencias Sociales. El caso de los aeródromos de campaña de la Guerra Civil española (1936-1939)». *Iber. Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*, núm. 71.
- COMA, Laia; SANTACANA, Joan (2010). *Guia didàctica del Centre d'Interpretació de l'Aviació Republicana i la Guerra Aèria*. Barcelona: DIDPATRI-UB.
- CONTEL, Josep M. (2008). *Gràcia, temps de bombes, temps de refugis. El subsòl com a supervivència*. Barcelona: Taller d'Història de Gràcia.
- CREVELD, Martin Van (2008). *The culture of ward*. Nova York: Ballantine Books.
- DOMÈNECH, Xavier; ZANOBI, Laura (2009). *Quan plovién bombes*. Barcelona: ECOS. (Catàleg de l'exposició).
- GARCÍA, Heribert (2008). *L'aeròdrom de la Sénia. 1937-1939. Edició millorada. Imatges d'un passat*. Valladolid: Patronat del Camp d'Aviació de la Sénia.
- GESALÍ, David (2008a). *L'aeròdrom 329. Montornès del Vallès i l'aeronàutica en la Guerra Civil Espanyola*. Barcelona: Abadia de Montserrat.
- (2008b). *L'aeròdrom 317*. Cassà de la Selva: Arxiu Municipal de l'Ajuntament de Cassà de la Selva.
- GESALÍ, David; ÍÑIGUEZ, David (2009). *Aviació i guerra a la Garriga 1933-1946: el camp d'aviació civil, l'aeròdrom militar i el final de la guerra*. La Garriga: Ajuntament de la Garriga.
- (2012). *La guerra aèria a Catalunya*. Barcelona: Dalmau.
- GONZÁLEZ, Ernesto (1994). *La petita història*. Barcelona: Humanidades.
- GONZÁLEZ-RUIBAL, Alfredo (2009), «Arqueología y Memoria Histórica». *Patrimonio Cultural de España. Conservar o destruir: la ley de Memoria Histórica*, núm. 1; pp. 103-122.
- (ed.). (2008). *Arqueología de la Guerra Civil*. Madrid: Servicio de Publicaciones de la Universidad Complutense de Madrid.
- HERNÀNDEZ CARDONA, Francesc Xavier (coord.) (2007). «Campos de batalla, espacios de guerra». *Iber. Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*, núm. 51; pp. 7-101. (Dossier).
- HERNÀNDEZ CARDONA, Francesc Xavier; ROJO, María Carmen (2012). *Museografía didáctica e interpretación de espacios museológicos*. Gijón: Trea.
- INFIESTA, José L.; COLL, José (1998). *Bombardeos del litoral mediterráneo durante la Guerra Civil*. 2 vol. Valladolid: Quirón.
- ÍÑIGUEZ, David (2002). *El Vesper de la Gloriosa. L'aviació republicana*. Calafell: Llibres de Matrícula.

- (2007). «Los aeródromos de campaña en la Guerra de España», *Iber. Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*, núm. 51: pp. 71-87.
- (2008). «Contra el desafío oficial del olvido: el caso de los bombardeos». *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil*, núm. 3: pp. 209-222.
- (2008). «Contra el desafío del olvido: el caso de los bombardeos», *Ebre 38. Revista Internacional sobre la Guerra Civil (1936-1939)*, núm. 3: pp. 209-222.
- (2010). «La guerra aèria a Catalunya (1936-1939). Història, didàctica i museografia». (Tesi doctoral. Barcelona: Departament de Didàctica de les Ciències Socials, Facultat de Formació del Professorat, Universitat de Barcelona).
- (2011), «Les fonts materials de la Guerra Aèria». R. ARNABAT i F. X. HERNÁNDEZ (coord.). *Estratègies de recerca i transferència de coneixement històric i arqueològic. El cas de l'aviació republicana (1938-1939)*. Calafell: Llibres de Matrícula, pp. 111-119.
- ÍÑIGUEZ, David; GESALÍ, David (2010). *Guerra aèria a la batalla de l'Ebre*. Barcelona: Duxelm.
- KEEGAN, John (1995). *Historia de la guerra*. Barcelona: Planeta.
- KNUTSEN, Torbjorn L. (1987). «Old, Unhappy, Far-off Things: The New Military History of Europe». *Journal of Peace Research*, vol. 24, núm. 1: pp. 87-98.
- LARIO SÁNCHEZ, Juan (1973). *Habla un aviador de la República*. Madrid: G. Del Toro, Editor.
- LÓPEZ MADRID, Josep M.; ESPAÑOL, Montse (2011). *La Laura i el Joan investiguen la guerra*. Barcelona: Departament d'Economia i Coneixement.
- MORILLO, Stephen (2006). *What is military history?* Cambridge: Polity.
- MOSHENSKA, G. (2006). «Scales of Memory in the Archaeology of the Second World War». *Papers from the Institute of Archaeology*, núm. 17: pp. 58-68.
- (2009). «Contested pasts and community archaeologies: public engagement in the archaeology of modern conflict». N. FORBES, R. PAGE i G. PÉREZ (ed.). *Europe's Deadly Century. Perspectives on 20th century conflict heritage*. Londres: English Heritage, pp. 73-79.
- POBLET, Francesc (2005). *Els bombardeigs a Barcelona durant la Guerra Civil*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- PUJADÓ, Judith (1998). *Oblits de rereguarda: els refugis antiaeris de Barcelona, 1936-1939*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2007). *Ciudadans sota les bombes*. Barcelona: MUHBA.
- (2008). *El llegat subterrani. Els refugis antiaeris de la Guerra Civil*. Badalona: Ara Llibres.

- RAMONEDA VILARDAGA, Joan (2011). *Muera la Muerte! España 1936-1939. Memorias de un piloto de caza, luchador por la República*. Valls: Lectio Ediciones i ETRP. (Edició a cura de David Íñiguez i Carlos Lázaro).
- ROJO, María del Carmen (2009). «La prospecció arqueològica dels espais de la guerra aèria a Catalunya (1936-1939). Proposta d'anàlisi geoarqueològica a l'estudi de l'aeròdrom 331 (Santa Margarida i els Monjos, Alt Penedès)». Treball final de Geoarqueologia, Màster en Arqueologia. Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona.
- (2010a). «Arqueologia del passat contemporani. Estudi de cas del patrimoni arqueològic de la Guerra Civil (1936-1939)». Tesi de màster. Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona.
- (2010b). «Paisajes de memorias: arqueologías, aviación y Guerra Civil, 1936-1939». Comunicació presentada a la sessió «La construcción del sujeto en Arqueología» de les III Jornades de Jòvenes en Investigación Arqueológica-JIA 2010, Barcelona, 5-7 de maig de 2010. [Inèdita].
- (2011). «Arqueología/Aviación/Memoria. La excavación de los aeródromos de campaña de El Avispero de la Gloriosa (Penedés, España)». Comunicació presentada dins la sessió «¿Arqueologías o Arqueología Postmedieval?» de les IV Jornades de Jovens em Investigaçáo Arqueológica. JIA 2011, Faro, 11-14 de maig de 2011. [Inèdita].
- (2012). «¿Arqueología y aviación? La excavación de aeródromos de campaña en el Penedés». *RHUM*, núm. 2: pp. 85-108.
- ROJO, María del Carmen; ARNABAT, Ramon; ÍÑIGUEZ, David; SOT PROSPECCIO ARQUEOLÒGICA; ESPINAL, Antoni; GESALÍ, David (2011). «The Archaeology of republican airfields in Catalonia». VI International Fields of Conflict Conference. Osnabrück and Kalkriese, Alemanya.
- ROJO ARIZA, María del Carmen; CARDONA GÓMEZ, Gemma; ESPINAL VALVERDE, Antoni; FERNÁNDEZ AUBAREDA, Ignacio; POLONIO ALAMINO, Tomàs; YUBERO GÓMEZ, María (2011). «L'arqueologia de la guerra aèria: metodologia, treball de camp i problemàtiques». R. ARNABAT i F. X. HERNÁNDEZ (coord.). *Estratègies de recerca i transferència de coneixement històric i arqueològic. El cas de l'aviació republicana (1938-1939)*. Calafell: Llibres de Matrícula, pp. 141-158.
- RUBIO, X. (2009). «Modelització i simulació aplicades a la recerca i interpretació de camps de batalla». Tesi doctoral inèdita. Universitat de Barcelona. <<http://www.tesisenxarxa.net/TDX-0720109-092434/>>

- RUBIO CAMPILLO, X.; ROJO ARIZA, M. C.; YUBERO GÓMEZ, M.; CARDONA GÓMEZ, G. (2011). «L'ús de sistemes d'informació geogràfica en l'arqueologia del conflicte». R. ARNABAT i F. X. HERNÁNDEZ (coord.). *Estratègies de recerca i transferència de coneixement històric i arqueològic. El cas de l'aviació republicana (1938-1939)*. Calafell: Llibres de Matrícula, pp. 159-176.
- SALA BARTROLI, R.; GARCIA GARCIA, E.; TAMBA, R. (2011). «Les aportacions de la prospecció geofísica al coneixement dels aeròdroms del Penedès». R. ARNABAT i F. X. HERNÁNDEZ (coord.) *Estratègies de recerca i transferència de coneixement històric i arqueològic. El cas de l'aviació republicana (1938-1939)*. Calafell: Llibres de Matrícula, pp. 119-140.
- SANCHO, Daniel (2007). *A l'ombra del Vesper. 1936-1939, records de la Guerra Civil a Santa Margarida i els Monjos*. Santa Margarida i els Monjos: Ajuntament de Santa Margarida i els Monjos.
- SANTACANA, Joan; HERNÁNDEZ, Francesc Xavier (2005). *Museologia crítica*. Gijón: Trea.
- (2011). *Museos de historia. Entre la taxidermia y el nomadismo*. Gijón: Trea.
- SANTACANA, Joan; MARTÍN, Carolina (coord.). (2010). *Manual de museografía interactiva*. Gijón: Trea.
- SANTACANA, Joan; SERRAT, Núria (coord.). (2005). *Museografía didáctica*. Barcelona: Ariel.
- SCHOFIELD, John (2005). *Combat Archaeology. Material Culture and Modern Conflict*. Londres: Duckworth.
- SOLÉ SABATÉ, Josep M.; VILLARROYA, Joan (1996). *Catalunya sota les bombes, 1936-1939*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2003). *España en llamas. La Guerra Civil desde el aire*. Madrid: Temas de Hoy.
- VIDIELLA, Alfons (2001). *El Vendrell. 1936-1939*. Vilafranca del Penedès: Ramon Nadal Editor.
- VILLARROYA, Joan (1999). *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- VILLARROYA, Joan; PUJADÓ, Judith (2002). *El refugi 307. La Guerra Civil i el Poble Sec, 1936-1939*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- VILLARROYA, Joan; LO CASCIO, Paola; OLIVERA, Susana (2008). *Tres dies de març: imatges. 1936-1939: bombes sobre Barcelona*. Girona: El Punt.
- WHITECLAY, John (1991). «The New Military History: Myth and Reality». *Journal of Military History*, núm. 55: pp. 395-406.